

**GE-Lİ-
YO-RUM
DİYEN
FACİA**

**BOĞAZİÇİ
ÜNİVERSİTESİ
SOMA
ARAŞTIRMA
GRUBU
RAPORU**

Türkiye’de Büyüme ve Kalkınma Sorunsalı Üzerine Bazı Gözlemler

BANU CAN / ÇİĞDEM ARTIK / FETHİYE ERBİL /
FİKRET ADAMAN / MUSTAFA KABA /
NUR SULTAN ÇIRAKMAN / ÖNSEL GÜREL BAYRALI /
TUĞÇE NOMANOĞLU / YAHYA METE MADRA /
ZEYNEL GÜL

Boğaziçi Üniversitesi Soma Dayanışması

GİRİŞ

Türkiye’deki egemen hegemonik tahayyül kalkınmayı büyük ölçüde büyümeye eşitlemektedir. Adeta bir “büyüme fetişizmi” olarak değerlendirebileceğimiz bu yaklaşımda, kalkınma sorunsalı gayri safi milli hasılanın kişi başına ortalamasının seyrine indirgenmiştir. Bu tür bir indirgemenin başta sosyal ve ekolojik olmak üzere bir dizi sorunları beraberinde getirmesi kaçınılmazdır. Bu durum, elbette, salt Türkiye için geçerli bir olgu değildir ve değişen tonlarda diğer coğrafyalarda da karşımıza çıkmaktadır.

Son 12 yıl dikkate alındığında ve benzer ülkelerle karşılaştırıldığında, Türkiye’nin büyüme rakamlarının belli bir başarıyı yakaladığı görülmektedir. Öyle ki, hatırlanacağı üzere, meşhur yatırım bankası Goldman Sachs, Türkiye’yi “büyümede başarı yakalamış 11 ülke” içinde saymıştı. Türkiye’nin kuruluşundan itibaren tarihine baktığımızda, iktidarların ekonomi politikalarını kalkınmacı bir söylem üzerinden kur-

muş olduklarını görmek zor değildir. Bu durum, Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) döneminde de değişmemiştir. Bu söylemin dışı vurumu, doğa ve insan yaşamı üzerinde yaratabileceği tüm olumsuz etkilere rağmen yüksek hızlı bir ekonomik büyümeyi tartışmasız bir öncelik olarak tezahür etmektedir (Akbulut ve Adaman, 2013). Buradaki ana sav, büyümenin eninde sonunda toplumun tümüne arzulan refahı sağlayacağıdır; bir anlamda zenginiyle fakiriyle tüm kesimlerin büyümeden nemalanmasıyla genel bir refah artışının beklenmekte olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla da, bu yaklaşım, doğayı, refahı elde etmek için kaçınılmaz olarak sömürülmesi gereken bir kaynak olarak tanımlar; ancak refah artışı ve müreffeh seviye yakalandıktan sonra doğanın kollanması aşamasına geçilebileceğini zımnen kabul eder. Yoksulluğun ortadan kaldırılması ve modernleşmek gibi meşruiyetinin sorgulanması oldukça güç iki ülkeye dayanarak ekolojik duyarlılığı bir lüks gibi sunmak, AKP döneminde daha da belirginleşmiştir. Keza, bu büyüme sürecinde belli kesimlerin sırtlanması gerekebilecek sosyal maliyetlerin de “âli çıkarlar” adına göğüslenmesi gerektiğine yönelik bir politika sergilenmektedir (Akbulut ve Bartu-Candan, 2014).

Bu kısa yazımızda bir ufuk turu yaparak, öncelikle, bu büyümenin nasıl yakalandığını ve dolayısıyla ne denli uzun soluklu olduğunu anlamının önemine vurgu yapmak istiyoruz. Bunun ardından da, bu büyümenin ne ölçüde kalkınma anlamına geldiğini ve beraberinde ne tür sorunlar yarattığını mercek altına almak amacındayız. Sonuç bölümünde de çizdiğimiz resmin Soma özelinde nasıl canlandığına kısaca bakıp, facianın istisnai bir durum mu yoksa yapısal bir aksaklığın doğal sonucu mu olduğu sorusuna cevap oluşturmak arzusundayız.

TÜRKİYE'DEKİ BÜYÜMENİN MOTOR GÜCÜ

Türkiye'deki büyümenin arkasındaki itici güçlere baktığımızda; son on yılda uluslararası finans koşullarının uygunluğu nedeniyle “sıcak para” adını verdiğimiz kredilerin bol miktarda ülkeye giriş yaptığını ve bu imkânı değerlendiren ekonominin de büyük ölçüde inşaat sektöründeki yatırımları sayesinde yüksek büyüme oranlarını yakaladığını görmekteyiz. Spekülatif kazançlara çok açık olan inşaat sektörünün diğer birçok sektörle karşılaştırıldığında yüksek katma değer yaratmadığı ve sürdürülebilirlik açısından sorunlar taşıdığı bilinmektedir (Adaman vd., 2014; Gürkaynak ve Sayek-Böke, 2013). 12 yıllık icraatına bakıldığında, AKP'nin ekonomik büyüme programında üç yatırım alanı öne çıkmaktadır. Bu alanlar, (yukarıda vurgulanmış olduğu üzere) konut sektöründeki özel sektör ve devlet yatırımları, büyük ölçekteki altyapı yatırımları (Üçüncü Köprü, Üçüncü Havaalanı gibi) ve enerji sektöründeki yatırımlardır (Adaman vd., 2014). Başbakanlığa bağlı ve aslında kamuya ait bir işletme olan TOKİ'nin lokomotif olduğu inşaat yatırımları belli bir ölçüye kadar Türkiye'nin demografik yapısının (genç nüfus, kırdan kente göç) öne çıkan özelliklerine dayanmakla birlikte, son dönemde arzın talebi aştığı yönündeki

kaygılar sektörün bizatihi kendisi tarafından dile getirilmeye başlanmıştır. Öyle ki, Türkiye Mütahhitler Birliği'nin *Temmuz 2014 İnşaat Sektörü Raporu*'nda, sektörde bir "balon" tehlikesi olduğu belirtilmiştir. Konut stokunda 2013 yılında üretilmiş ve satılamadığı için 2014'e devredilmiş dairelerin de bulunduğu, tüketici güven endeksindeki gerileme ve talebi baskılayan siyasi ve ekonomik faktörler dikkate alındığında balon tehlikesinin dikkatle değerlendirilmesinde ve gerekli önlemlerin ilgili tüm taraflarca alınmasında yarar görüldüğü vurgulanmıştır.¹ Büyük ölçekteki altyapı yatırımları ise bir yandan AKP'nin belediyeçilik ile başlayan çizgisinin bir devamı olarak görülebilirken, öte yandan yarattığı çarpan etkileri göz önüne alındığında, konut sektöründeki kamu yatırımlarıyla birlikte, büyümeyi ateşleyici genel bir mali politikanın parçaları arasında sayılmalıdır. Ezcümle, inşaat sektörü üzerinden kurgulanan bir büyüme anlayışının hem sınırları çizilidir hem de genel olarak değerlendirildiğinde bu sektörün yüksek bir katma değer yaratmadığı bilinmektedir (Adaman vd., 2014).

Enerji sektöründeki yatırımlar ise Türkiye'nin dış ticaret ve cari açıklarının oluşturduğu tablo içinden değerlendirilirse anlam kazanabilir. Türkiye'nin dış ticaret açığının ülkenin sanayisinin niteliğine dayanan yapısal iki özelliği vardır. Türkiye'nin ihracatının neredeyse yarısını (2013'de %49) ve ithalatının dörtte üçünü (2013'de %73) hammadde ve ara mallar oluşturmaktadır.² Birinci veri, Türkiye'nin ihracatının yarısının katma değeri düşük hammadde ve ara mallardan oluştuğunu göstermektedir. İkinci veri ise, ister dış piyasa için ister iç piyasa için yapılsın, artan üretimin ithal hammadde ve ara mal bağımlılığı dolayısıyla kaçınılmaz bir şekilde dış ticaret açığını da büyüteceğini göstermektedir. Dolayısıyla, hâlihazırdaki sanayi yapısı verili alındığında, büyüyen Türkiye, dış ticaret açığı veren Türkiye demektir. Dolayısıyla da, yerli enerji kaynakları olan kömür ve hidroelektrik santrallerine yapılan enerji yatırımlarıyla bu açık kapatılmaya çalışılmaktadır; bu yatırımların da beraberinde ciddi ekolojik maliyetler getirme eğilimi çok yüksektir.

Ödemeler dengesine bakıldığında ise, Türkiye'nin ikinci bir yapısal açığı ortaya çıkmaktadır. AKP'nin ekonomik büyüme programının öngördüğü yatırımları karşılayacak bir tasarruf oranı bulunmadığı için, Türkiye ekonomisinin kesintisiz bir net sermaye akışına ihtiyacı vardır. Bu sermaye ihtiyacı 2002 krizi sonrası popüler olarak Derviş Reformları adıyla anılan finansal düzenlemelerin oluşturduğu çerçeveden uluslararası finans piyasaları tarafından karşılanmaya başlamıştır. Son 12 yılda, 2009 yılı hariç artan cari açık, en son 2013'de GSYH'nın %7.9'una kadar yükselmiştir. Bu oran benzer ülkelerle kıyaslandığında oldukça yüksek olmakla birlikte asıl sorun, sermaye akışının vadesinin özellikle 2009'dan sonra kısılmasıdır (Gürkaynak ve Sayek-Böke, 2013).

1 "Mütahhitlerden Konut Sektöründe Balon Uyarısı", 25 Temmuz 2014. Dünya Gazetesi. 13 Ağustos 2014 <http://www.dunya.com/muteahhitlerden-konut-sektorunde-balon-uyarisi-234326h.htm>

2 TUIK: <http://bildiginekonomi.net/2014/04/ihracat-ve-ithalat-kalemleri/>

Türkiye'deki egemen kalkınmacı anlayışın, aslında hammadde ihracatına, inşaat ve it-hal ara mallarına bağımlı düşük katma değerli sanayi üretimine dayalı ekonomik büyüme programının neden olduğu bu iki açık karşısında verdiği cevap, yarattığı dışsallıklara ve geri dönüşü olmayan ekolojik tahribata bakmadan enerji alanlarındaki yatırımların arttırılmasıdır. Genelde bu yaklaşımın sosyal maliyetlerinin de yüksek olduğunu birazdan değerlendirmeye alacağız. Türkiye'nin kalkınma vizyonu, kamunun doğrudan yaptığı yatırımlardan özel sektöre verdiği teşviklere kadar her alanda bu vurguyu yansıtmaktadır.

Bu noktada bu projelerin finansman kaynaklarına ilişkin bir parantez açmakta yarar bulunmaktadır.

Kamu maliyesinde, özellikle de gelirler kalemindeki, dönüşüm: borç yükünün değişimi

Kuşkusuz, kamunun tüm bu kalkınma politikalarını uygulayarak yön verebilmesinin en önemli nedeni son 12 yıl boyunca kamu maliyesindeki dönüşümdür. Bu süreç içinde özel tasarruflar azalırken, kamu tasarrufları artmaktadır. 2004'den itibaren, Türkiye'nin kamu borcunda yaklaşık %24'lük bir düşüş görülmüştür. AKP iktidara gelmeden hemen önce, 2001 yılında, GSYH'nın %77.90 olan kamu borcu için bu oldukça önemli bir düşüştür.³ Aynı olgunun bir başka görüngüsü, 2004 yılından beri kamunun, faiz-dışı bütçe fazlası vermesinde gözlemlenebilir. Başka bir ifadeyle, son 12 yılda Türkiye'nin borçlanma ihtiyacı artmakla birlikte niteliği de değişmekte, borçlanma gereksinimi, kamudan özel sektöre doğru aktarılmaktadır. 1990'larda borçlanan devlet ise, 2010'lu yıllarda borçlanan hane halkları ve şirketlerdir (Gürkaynak ve Sayek-Böke, 2013). 2013 yılında, kamu borcu 2000 sonrasındaki en düşük rakam olan GSYH'nın %35.85'e ulaşmıştır. Ancak, Türkiye'deki özel sektör borçlanması, kamu sektörünün aksine, sürekli olarak artmaktadır. Türkiye'deki özel sektör borcu, GSYH'nın %50'sine denktir ve bu oldukça önemli bir rakamdır.⁴

Devlet bütçesindeki bu yapısal dönüşümün ekonomi politikasında dikkat çekilmesi gereken iki boyutu vardır. Birincisi, kamunun faiz-dışı bütçe fazlasını nasıl sağladığına bakmak gerekir. Kamu gelirlerindeki artışı temel olarak kayıtdışı çok yüksek olduğu için dolaysız gelir vergilerini arttırmak yerine, gelir dağılımına olumsuz etki yapan dolaylı vergileri artırarak ve kamu mülk ve varlıklarını özelleştirerek sağlamıştır (bkz. Grafik 1). Dolaylı vergileri arttırmak,⁵ dar gelirli çalışan kesimlerin bütçesine ek bir yük bindirirken, kamu mülk ve varlıklarını özelleştirmek de doğayı

3 <http://www.mahfiogilmez.com/2012/05/hazine-faizi.html>

4 Türkiye Ekonomi Notu 2014-2", World Bank. 06 Temmuz 2014 <http://www.worldbank.org/content/dam/Worldbank/document/eca/turkey/WB_TREN_2014_2_03042014_TR.pdf>.

5 <http://www.worldbank.org/content/dam/Worldbank/document/eca/turkey/tr-focus-note-jun-2014-en.pdf>

sömürülecek bir kaynak olarak gören kalkınmacı bakış açısının yarattığı ekolojik tahribatın önemli bir mecrası olmuştur. Devlet bütçesindeki yapısal dönüşümün ikinci boyutu da, bu dönüşümün neleri mümkün kıldığıdır. Kamunun istikrarlı bir şekilde faiz-dışı bütçe fazlası vermesi (bkz. Grafik 2), uluslararası değerlendirme kurumlarının nezdinde Türkiye'nin notunun yükselmesine ve dolayısıyla hane halkı ve özel şirketlerin sıcak paraya daha kolay ulaşmasına ve daha kolay borçlanmasına neden olmuştur. Bunun ötesinde kamu maliyesinin bu güçlü konumu, AKP'nin dış kaynak bulamadığı “çılğın” büyük altyapı projelerine hazine garantisi sağlamasını olanaklı kılmıştır. Son olarak, böylesine büyük bir finansal kaynağın devletin elinde toplanması kamu-özel ortaklıkları çerçevesinde rant dağıtımını mümkün kılmıştır.⁶ Peki, bu yüksek büyümenin refah olarak dönüşü ne şekilde olmuştur? İlk üzerinde durulması gereken husus şudur: Büyüme, ülkenin önemli ekonomik, politik ve sosyal sorunlarının başında gelen işsizlik sorunu üzerinde ne gibi bir etkisi olmuştur?

Büyüyen ama işsizlik sorununu çözemeyen bir Türkiye

AKP dönemine bakıldığı zaman, TÜİK'in verileri, Türkiye'de sürekli olarak %10 civarında sabitlenmiş bir işsizlik oranından bahsetmektedir. Bu oran, 2008 krizi döneminde %15'lere çıkmış olmakla birlikte, şu anda yine %10 civarında seyretmektedir (bkz. Grafik 3). OECD verilerine göre, Türkiye'de işsizlik Avrupa ortalamalarının altındadır, ama OECD ortalamasının ve gelişen ekonomilerde görünenin üstündedir (bkz. Ayşe Buğra'nın “Türkiye'nin Sosyal Politikaları ve Soma Felaketi” bölümü). Ancak, bu verinin bir ilave veri ile buluşmasıyla emek piyasasını tam olarak yansıtması söz konusudur: O da emek piyasasına katılım oranı verisidir. OECD üyesi ülkelerdeki iş gücüne katılım oranına baktığımız zaman, bu oranın yaklaşık olarak %70 civarlarında seyretmekte olduğunu görmekteyiz. Ancak, Türkiye'deki iş gücüne katılım oranı, son yıllardaki artışa rağmen %50 gibi oldukça düşük bir oranda seyretmektedir—kadınların katılım oranının çok düşük olması nedeniyle (bkz. Grafik 4). Dolayısıyla, şu an için emek piyasasına girmek istemeyen ama oran olarak oldukça yüksek olan kesimin bir kısmının kararını değiştirmesi halinde işsizlik rakamının hızla yükseleceğini tahmin etmek zor olmasa gerek. Bu rakamların AKP dönemi için önlemler alınması gereken olumsuz rakamlar olduğunu söyleyebiliriz. Tüm bu verilerin (aşağıda daha ayrıntısıyla bahsedileceği üzere) tarım sektörünün bir dağılma sürecinde olduğu gerçeğiyle birleştiğinde daha vahim bir duruma işaret ettiği iddia edilebilir.

Türkiye'deki istihdam ile ilgili bir diğer önemli sorun da, işlerin niteliğidir. Türkiye'de, çalışan kesimin büyük bir kısmı kendi hesabına veya ücretsiz aile işçisi kategorisinde yer almaktadırlar. Bu kategorilerin de sosyal güvence kapsamı dışında, çok az gelir getiren işlerden oluştuklarını söylemek mümkündür. Bu yüzden de, kendi

6 <http://mustafasonmez.net/?p=657>

hesabına çalışma ve ücretsiz aile işçiliği “kırılgan istihdam” kavramıyla tanımlanmaktadır. Türkiye’de istihdam alanında bir başka önemli sorun ise, çalışma saatlerinin uzunluğudur. ILO ve Eurostat’ın çeşitli ülkeler için ortalama haftalık çalışma saatlerine bakıldığında, en uzun çalışma saatlerinin Türkiye’de olduğu görülmektedir. (Ayşe Buğra’nın “Türkiye’nin Sosyal Politikaları ve Soma Felaketi” yazısındaki ayrıntılı tartışmaya bakınız.) Bu durum, çalışmamızın odağı olan madencilik sektörü için bilhassa geçerlidir. Türkiye’de madencilik sektöründe çalışanlar, çok uzun saatlerde, çok zor şartlarda ve çok düşük ücretlerle çalışmaktadırlar. Bu yüzden, Türkiye’deki madencilik sektöründe çalışan işçileri “çalışan yoksul” kategorisine koymak çok da yanlış olmayacaktır.

İstihdamın dikkate değer bir bölümünün enformel alanda gerçekleşmiş olması emek piyasasının Türkiye’deki bir diğer önemli özelliğidir. Aşağıda ayrıntılı olarak tartışacağımız üzere, enformalitenin, bir yanda iş güvencesizliğini beraberinde getirmesi söz konusudur, diğer taraftan da iş koşullarının standartlarını aşağıya çekmesi bir vakıadır. Yine Ayşe Buğra’nın çalışmasında ayrıntılı bir şekilde aktarıldığı üzere, “iş kazaları” açısından Türkiye maalesef dünyanın önde giden ülkelerden birisidir. Ayrıca, çocuk işçiliğinin (enformel sektörde) sorun olmaya devam ettiği hatırlanmalıdır (Tor, 2010; TÜİK, 2012).

Büyümenin Türkiye koşullarında emek alanındaki sorunların çözümüne fazla bir katkı sağlayamadığına değindikten sonra, daha başka alanlarda büyümenin etkilerine yine başlıklar olarak değinmekte yarar bulunmaktadır.

BÜYÜMENİN GÖTÜRDÜKLERİ

Otoyollar, elektrik santralleri, kanallar, barajlar, alışveriş merkezleri, stadyumlar, rezidanslar, havaalanları, vd. sadece devletin varlığını yeniden üretip halkı için gerçekten çok çabaladığı görüntüsünü yaratmakla kalmamakta, ayrıca bu projeler toplumun çeşitli kesimlerinden takdir toplamak adına modernleşme idealini en etkili bir biçimde cisimleştirmektedir (Akbulut ve Adaman, 2013). Ekonomik büyüme, AKP döneminde modernleşmenin en büyük göstergesi olarak görülmüştür.

Bu noktada büyümenin kalkınmayı ne kadar sağladığına yönelik hızlı bir ufuk turu yapacak olursak:

- **İstihdama olan katkısı:** Yukarda belirtmiş olduğumuz üzere, büyümenin beraberinde yeterli istihdam yaratamadığı, istihdamdaki kimi kesimlerin güvencesiz çalıştığı, keza çalışma koşullarının sağlıklı olmadığı ve bu yüzden iş “kazaları”nın yüksek bir yaygınlıkta seyrettiği bilinmektedir. Dolayısıyla, kişinin güvencesini oluşturan parametrelerin en önemlilerinden biri işinin (ama elbette güvenceli, iş koşullarının iyi olduğu) olması ise, büyümenin bu kriteri sağlamada başarılı olamadığı anlaşılmaktadır.

- **Gelir dağılımı ve yoksulluk üzerindeki etkisi:** Büyüyen ekonomi sayesinde artan gelirin hane halklarına ve farklı coğrafyalara ne denli eşit (adil) dağıtıldığına baktığımızda, eşitsizliklerin büyük ölçüde devam ettiğini görmekteyiz. En zengin kesimle en fakir arasında ciddi farklar bulunmakta olup, coğrafi olarak da eşitsizliklerin devam ettiği anlaşılmaktadır (Karaarslan, 2013). Dolayısıyla, Türkiye’de büyümenin beraberinde daha eşit bir toplum yaratamadığını görmekteyiz (Grafik 5).⁷ Bunun büyük ölçüde kaçınılmaz olan bir sonucu da yoksul kesimlerin oranının ciddi seviyelerde devam ettiğidir. Yoksul kesimlerin çocuklarına yeterli eğitim imkânı sağlayamadıkları, düşük eğitimin de beraberinde yoksulluğa mahkûm olmak anlamına geldiği hatırlandığında, burada bir sarmaldan bahsetmekteyiz. Yoksulluğun bir sonraki jenerasyonda yoksulluğu tekrar etme ihtimalinin çok yüksek olduğuna işaret etmekteyiz (Adaman ve Ardiç, 2008; Erus vd., 2012).
- **Sosyal harcamalardaki yetersizlik ve hak temelli bir yapının eksikliği:** Bozuk gelir dağılımının etkilerini azaltmanın bir yolu; kamunun sağlık, eğitim, yaşlı bakımı, engelli desteği gibi alanlarda ihtiyaç sahiplerine destek sunmasıdır. Ancak, Türkiye’de, yukarıda bahsetmiş olduğumuz ve aşağıda daha ayrıntılı ele alacağımız üzere, enformalite nedeniyle kamu yeterli kaynak yaratmakta büyük ölçüde acizdir. 2012 verilerine göre OECD ülkelerinin sosyal koruma harcamalarının GSYH’ya oranı ortalama %28’lerdeyken bu oran Türkiye’de %13’lerde seyretmektedir. Dünya Sağlık Örgütü verilerine göre, Türkiye’deki kişi başına sağlık harcamasında artış gözlenmesine rağmen Türkiye hala en sondaki 7. ülke konumundadır.⁸ Ayrıca, yaratılan kaynakların dağıtımında da “hak temelli” bir yaklaşım görülmemektedir. Örneğin, sağlık konusunda hak temelli yaklaşıma ulaşmanın oldukça uzandığında bulunulduğuna dair veriler bulunmaktadır (Erus vd., 2015).
- **Büyümenin ekolojik maliyetleri:** Yüksek yapılaşma, artan tüketim harcamaları, sanayi üretim artışı, denizlerin ve ülke içi suların kirlenmesi, tarımda aşırı gübre, kimyasal böcek ilacı kullanımı ve çevre kaygıları dikkate alınmadan yapılan madencilik gibi nedenlerle ciddi bir ekolojik tahribatın olduğu, sera gazı salımının çok yüksek oranlara ulaştığı, biyolojik kayıpların ciddi boyutlara geldiği bilinmektedir (Adaman ve Arsel, 2012). Sadece bir örnek verecek olursak, AKP döneminde, Türkiye’nin sera gazı emisyonu sürekli olarak artan bir trend izlemiştir. 1990 ve 2011 arasındaki 20 yıllık dönemde, Türkiye’nin toplam sera gazı emisyonunun kişi başı ortalamasındaki artış iki kat civarındadır. OECD üyesi ülkeler ile kıyaslandığında, Türkiye’de 20 yılda yaşanan bu artış endişe verici görünmektedir (bkz. Grafik 6).

Özetle, AKP dönemi ekonomi politikalarını ve bu politikaların sosyal alandaki yansımalarını şu şekilde özetlemek mümkündür: 2002 yılından beri, Türkiye’de modernleşme denince akla inşaat ve enerji yatırımları gelir olmuştur. Ancak, bu gelişmelerin

⁷ <http://blog.radikal.com.tr/ekonomi-is-dunyasi/turkiyede-bolgesel-gelismislik-farkliliklari-sorunu-sirnak-ornegi-63091>

⁸ Kamu Harcamalarını İzleme Platformu, <http://www.kamuharcamalariniizlemeplatformu.org/>

hangi maliyetlerle gerçekleştiği ikinci plana atılmaktadır. Türkiye’de, kalkınmacı söylemler ile birlikte gitgide artan büyüme furyası istikrarlı sonuçlar doğurmaktadır. İSO Başkanı Bahçivan’ın da dillendirdiği gibi hak etmediğimiz bir refahı yaşıyoruz ve bu üretmeden tükettiğimizi göstermektedir. Tüketime dayalı büyüme heyecanı ile iktisadi anlamda ülke kendine yetemeyecek düzeye geldiğinde krizler kaçınılmaz olacaktır. Ekonomik açıdan baktığımızda, karşımızda artan dış borçlanma, enflasyon ve cari açık bulunmakta ve bu sorunlar, genel olarak devletten çok özel sektör ve halka yansıtılmaktadır. Diğer taraftan, büyüme furyasının gerek bireyler, gerek ise çevre açısından sonuçları hemen hemen hiç önemsenmemekte, bu yaklaşım da halkın içinde buldukları durumdan gitgide daha çok rahatsız olmasına ve önemli çevre sorunlarına yol açmaktadır.

Tüm bu sorunların tarımdan önemli bir kopuşun yaşandığı ama kentlerdeki enformalitenin de ciddi boyutlarda devam ettiği bir ülkede gerçekleşmekte olduğu düşünüldüğünde, çoğu sosyal sıkıntının daha da katmerleştiğini kestirmek zor olmasa gerek. Bunun bir sonucu olarak, bu büyüme fetişizmi, toplumun belli kesimlerinden tepki görmüş ve en önemli amacı ekonomik büyüme olan bir hükümet, toplumsal iradeyi boyunduruğu altına almaya çalıştıkça, bu rahatsızlık, Gezi olayları gibi çeşitli dışa vurumlar ortaya çıkarmıştır.

Bu noktada, kısmen bu maliyetlerin gerisinde olan, ya da maliyetleri katmerlendiren Türkiye’deki birkaç yapısal noktayı mercek altına almak istemekteyiz. Yukarıda da vurguladığımız üzere, Türkiye’deki enformel yapının güçlü olması, yapısal olarak karşımıza birçok yerde sorun olarak çıkmaktadır.

TÜRKİYE’DE ENFORMALİTE

Kayıtdışı ekonomi; sigortasız işçi çalıştırmak, vergi kaçırmak ya da iş güvenliğinin getirdiği yükümlülükleri uygulamamak gibi örnekler üzerinden açıklanabilir. Kayıtdışı ekonomiye yolsuzluğun bir alt kümesi olarak bakmak da mümkündür. Zira, kayıtdışılık ölçülebilir bir kavramken, adam kayırmaca (torpil) ya da makam sahibi kişilerle yakın ilişki kurup ayrıcalık elde etmenin iktisadi anlamda diğer insanlara herhangi yük getirip getirmediği kolaylıkla ölçülemez. Bu yüzden, yolsuzluk kavramını kullanmadan sadece kayıtdışı kavramını kullanmak Türkiye’de var olan yapısal problemin sadece ölçülebilir tarafını ele alıp adalet boyutunu daraltmak anlamına gelecektir. Bu yüzden bu alt başlıkta, Türkiye’de kayıtdışı ekonomi dışındaki, yolsuzluk üzerine de çıkarımlar yapılacaktır.

Türkiye’de kayıtdışılığın boyutlarını iyi algılamak ve diğer ülkelerle karşılaştırmak için 1950-2012 yıllarına ait enformaliteyi gösteren verilere baktığımızda (Elgin ve Sezgin, 2014; Schneider, 2013; bkz. Grafik 7), Türkiye’de enformalite bir düşüş tren-

di⁹ içinde olsa bile oran hala %30'larda seyretmekte olduğunu müşahede ederiz. Gelişmiş ülkelerdeki (Amerika ve İngiltere) kayıtdışı oranı %10'larda seyretse de Brezilya gibi ülkelerde bu oran %35 civarındadır. Kısaca, Türkiye'deki kayıtdışılık oranı Brezilya'dan daha iyiymiş gibi dursa da gelişmiş ülkelerle karşılaştırıldığında oldukça yüksektir. Ayrıca, madencilik, inşaat, gıda ve eğitim gibi sektörler ortalamasının üzerinde kayıtdışı faaliyete sahne olmakla birlikte, en yüksek oran gıda sektöründe gerçekleşmektedir (Elgin ve Sezgin, 2014).

Türkiye'de kayıtdışı iktisadi faaliyetlerin en önemli parçalarından bir tanesi de eksik ücret ve gelir beyanıdır—yani, diğer bir deyişle vergi kaçırma (Adaman ve Çarkoğlu, 2013). Düşük gelir gösterilmesinden dolayı devletin gelir vergisinden elde ettiği kazançta düşme meydana gelmektedir. Toplanan vergilerden elde edilen kazanç GSYH'nın dörtte birinden biraz yukardadır; bu oran OECD ve AB ülkelerinde aşağı yukarı %40'lar seviyelerindedir (Adaman ve Çarkoğlu, 2013). Bununla birlikte, vergi gelirinde azalmanın sosyal maliyetleri de dikkate değerdir. Vergi gelirindeki azalmalar, yukarda da bahsedilmiş olduğu üzere, doğrudan sosyal güvenlik sisteminde aksaklıklara sebep olmakta ve devletin sosyal yönünün zayıflamasına sebep olurken bir bakıma kayıtdışılığa zemin hazırlamaktadır. Ya da, vergi gelirindeki azalma vergilere yapılan zamlarda artışa sebep olmakta ve bu da enformel ekonominin varlığını güçlendirmektedir.

Peki, vergi kaçırmanın neden olduğu kısır döngünün nedenleri nelerdir? İlk olarak, vatandaşın devlete olan güveni vergi kaçırma etkin bir rol oynamaktadır. Bir diğer neden ise, insanların çevrelerindeki kişilerin vergi verme konusundaki tutumundan etkilenmeleridir. Yapılan saha çalışmalarında, etrafındaki insanların vergi kaçırdığını düşündüğü oranda kişinin kendisinin de vergi kaçırma eğiliminde olduğu saptanmıştır. Ayrıca, yaş azaldıkça ya da eğitim seviyesi düştükçe de vergi kaçırma oranı artmaktadır (Adaman ve Çarkoğlu, 2013).

Türkiye'de yolsuzluk ve kayıtdışılık denildiğinde akla gelen bir diğer alan kamu sektörü veya yerel idarelerin işleyişidir. Enformel ekonominin sonucu olan vergi gelirindeki azalmanın yansıması olarak kamu sektörü veya yerel idareler bağış adı altında toplamaya çalıştıkları paralarla kendilerini finanse etmeye çalışmaktadırlar (kat izni almak için belediyeye gittiğinizde bağış yapmanız istendiği gibi). Amaç kamu yararı olsa bile yöntemin enformel olması ve saydamlıktan tamamen uzak oluşu çok manidardır.

Sonuç olarak, yukarda vurguladıklarımızı rakamlara vurduğumuzda elde ettiğimiz yüzdelere işin sadece ölçülebilir kısmını vermektedir. Tarım dışı istihdamın artmış olması enformel ekonomide küçülmeye yol açsa da, “ekonominin üçte biri hâla

9 Bu düşünün en önemli nedenlerinden biri olarak, tarım dışı üretim ve istihdamdaki büyüme ve kırsaldan kente olan göçleri gösterebiliriz (Reis vd., 2009). Yani, tarım sektöründe çalışan insan sayısındaki azalma ve bu insanların hizmet ya da sanayi sektörüne kayması sonucunda, Türkiye'de kayıtdışılığın en büyük sebeplerinden birinin etkinliği azalmaktadır.

illegal yollarla faaliyetlerini sürdürmektedir” cümlesi işin sadece iktisadi boyutunu açıklamaktadır. İktisadi boyutun dışında, “insanların neden bu yola başvurduğu” sorusunun da cevaplandırılması gerekir. Devlete olan güvensizlik, dar çıkarlar peşinde koşma ve kamusal hedeflere bağlanamama bu noktada önemli boyutlar olarak belirmektedir.

İlave edelim ki, Türkiye ekonomisinin başlıca sorunlarından biri, yolsuzluk ve enformalitenin içselleştirilmiş olmasıdır. Bu sorunla ilgili, yolsuzluk ve kayıtdışılığın etik boyutunu ele almak gerekir. Eğer insanlar ahabap-çavuş ilişkisi ile işlerini halletmeye çalışıyorsa, ya da iktidara yakın olmak iş yaparken avantajı ve devletin kurumları kamu yararı için yasal olmayan yollara başvuruyorsa, kayıtdışı kavramı yaşamımızın bir parçası olmuş ve normalleşmiş demektir. Böyle bir durumda, kayıtdışılığın etik boyutunu ve kamu sektöründe bile oldukça yaygın olan bir yozlaşmanın ekonomi üzerindeki etkilerini etraflıca düşünmek gerekir (Adaman, 2011).

TÜRKİYE'DE TARIM

Türkiye'deki yapısal sorunlardan bir diğeri de tarım kesiminde yaşanmakta olan çözülmeydir. 1980 öncesinde, Türkiye'de tarım kentteki nüfusu beslemek ve sanayi üretimine hammadde sağlamak amacıyla iktisadi gelişimin önkoşullarından biri olarak algılanmaktaydı. Bu süreçte, fiyat destekleri ve teşvikler verilmiş, ucuz kredilerle tarımda makineleşme teşvik edilmişti (Aydın, 2010). Ancak, hatırlanacağı üzere, ithal ikameci sanayideki dar boğaz, ödemeler dengesindeki problemler ve bunların doğal sonucu olan borç krizi silsileleriyle beraber, özellikle 1970'lerin sonu ekonomik krizlerin politik krizlere evrildiği yıllar olarak kayda geçmişti. Aynı dönemde, ülke içindeki sorunların dışında, uluslararası anlamda petrol krizinin çıkması da artık yeni bir döneme işaret etmişti. Çünkü, böyle bir çevrede uluslararası finansal kuruluşların liberal politikaların izlenmesi yönündeki baskısı artmıştı. Bu süreci Türkiye özelinde sonlandıran olay ise, bilindiği üzere, 12 Eylül darbesi ve akabindeki ekonomik politikalar olmuştu.

1980'lerin başından itibaren iktisadi etkinliklerde yerel oyuncuların rolleri azalırken, ana aktörler çok uluslu şirketler, IMF ve Dünya Bankası olarak ortaya çıkmaya başlamıştı. Bu değişim, tarım sektöründe de etkisini göstermekteydi ve tarımda üreticiye verilen teşvikler yavaş yavaş son bulmaktaydı (Karapınar vd., 2010). 94 ve 99 krizleri sonrası alınan kararlar, Türkiye ekonomisinin ve dolayısıyla tarımın yeniden tasarlanması olarak görülebilir (Bayaner, 2013). Bu bağlamda, 5 Nisan 1994 kararları tarımda serbest piyasaya geçişte kritik eşiğin atlatılması olarak ifade edilebilir. Ancak, 1999'a kadar tarım sektöründe tam anlamıyla bir liberalleşme gerçekleştirilmemiştir (Aydın, 2010). Çünkü tarımın uluslararası piyasa dinamiklerine uygun bir yapıya bürünmesinin tamamlanması diyebileceğimiz sürecin son halkası, 2001'de başlatılan “Tarımda Reform Uygulama Projesi (ARIP)” olmuştur.

Bu projenin temel amacı, Türkiye tarımını yeniden yapılandırmak ve özellikle tarıma verilen teşvikleri yeniden düzenlemektir. Ayrıca, devletin yönlendirdiği kooperatiflerde ve kamu iktisadi teşebbüslerinde devletin etkisini azaltmak ve çiftçileri teşvik verilen ürünler dışında da üretim yapmaları için teşvik etmek, bahsedilen reform paketinin önceliklerindedir.

Dünya Bankası tarafından desteklenen projenin savunucularının savlarına göre, projenin tarımsal üretimde verimi artırması planlanmıştır. Ayrıca, bu proje sayesinde gıda fiyatlarında düşüş olacağı iddia edilmiştir. Bunun yanında, bütçe planlaması ve denetimi de Tarımda Reform Uygulama Projesi'ni zorunlu kılan faktörlerden biri olarak gösterilmiştir (Akder, 2010). Projenin en önemli ayaklarından bir tanesinin "Doğrudan Gelir Desteği (DGD)" olduğu söylenebilir: Devlet tarafından üreticiye üretimden bağımsız olarak ödenen bir paradan bahsedilmektedir burada. Bu destek türüyle amaçlanan devletin üretim fazlası ürünü satın almaktan kurtulması ve bu sayede tarım sektörünün bütçeye olan yükünün azaltılmasıdır. Ayrıca, bu destekle, üreticinin emeği, zamanı ve masrafı boşuna gitmemiş olacak, dolayısıyla verimli bir üretim gerçekleştirilecekti. Bunun yanında DGD'den, üreticiyi alternatif ürünlerin üretimine özendirilen bir sistem olarak yararlanılması planlanmıştır. Bu sistem, üreticiyi, talep görmeyen ürünlerin üretimi yerine, talep gören ürünleri üretmeye yöneltmeyi amaçlamaktaydı. Kısacası, bu destek ile, devletin destek alımları yapmak yerine üretim yapsın ya da yapmasın tarla sahiplerine (tapu sahiplerine) alan başına her yıl DGD adı altında bir para ödemesi yapması planlanmıştır.

Ancak hedeflere genel anlamda ulaşamamıştır. Çünkü, destek sadece 50 hektar ve üzerine yapılmıştır ve sonuç olarak, desteklerden daha çok büyük toprak sahipleri yararlanmaya başlamıştır (Akder, 2010). Özellikle doğu bölgelerdeki toprak ağaları DGD sayesinde büyük miktarda destek almış, kiracı ve ortakçı köylüler bu sistemden hakkıyla yararlanamamıştır. Sonuç olarak, desteği alan üretkenler değil, toprak sahipleri olmuştur. Bunun yanında, devletin Tarımda Reform Uygulama Projesi'nin uygulanmasında amaçlarından biri de, mali disiplini sağlayıp bütçede teşviklerin yarattığı yükü azaltarak bütçeyi rahatlatmaktır. Ancak, 1997-2000 yıllarında zirve yapan tarımsal destek, 2006-2007 yıllarında da en az 1990'lı yılların ortasında olduğu gibi bütçede yer işgal etmeye başlamıştır (Çakmak ve Dudu, 2010). Bu projenin bir başka sonucu ise, 80'lerle başlayan özelleştirme furçasının tarım sektöründe de ivme kazanması olmuştur. Özelleştirmeler sayesinde uluslararası firmalar tarım sektöründe boy göstermeye başlamış; örneğin tütün ve şeker yasalarıyla TEKEL, ÇAYKUR ve TÜRKŞEKER özelleştirilmiştir (Aydın, 2010; Keyman, 2010).

Sonuç olarak, Tarımda Reform Uygulama Projesi, tarım sektöründe, özelleştirmeleri ön plana çıkaran, devletin bütçeyi rahatlatma amacına ulaşamadığı ve büyük toprak

üreticilerinin kazançlı çıktığı bir dönüşüme sebep olmuştur. Çiftçi, serbest piyasada rekabetçi ortamın içine atılırken, piyasa ekonomisi tarım sektörünü de içine alarak sınırlarını daha da genişletmiştir (Çalışkan ve Adaman, 2010). Bu yüzden, tarım ana gelir kaynağı olmaktan büyük ölçüde çıkmış ek geçim kaynağı haline gelmiştir.

1950'lerden itibaren Türkiye'de kent nüfusu artarken, kırsal nüfus azalma trendi içine girmiştir (Grafik 8). Bu yüzden de tarım dışı istihdam artarken, tarım sektöründe iş gücü kaybı olmuştur (Grafik 9). Bu iki grafiğin özeti; Keyder ve Yenal'ın (2010; 2014) söyledikleri gibi, şehirli bir dünyada dolayısıyla şehirli bir Türkiye'de yaşadığımızın kanıtıdır. Türkiye'de köyde tarımla uğraşan kesim ilk önce iç pazarın gelişimi ve bunun etkisiyle ürettiklerinin metalaşması yoluyla piyasanın dinamiklerine uyum sağlamaya başlamış, neoliberal algının hakim olmasıyla da piyasa tarımsal üretimi tamamen kontrol eder hale gelmiştir. Bu durum köyden kente göçün ana sebeplerdendir. Bunun yanında, teknolojik gelişmeler, eğitim ve sağlık olanaklarına erişim kolaylığı gibi nedenler kırsal kesimde yaşayan insanlar için şehri cazip kılmıştır. Kısaca, çiftçi piyasanın getirmiş olduğu rekabet ortamında mülksüzleşmiş, şehrin gelişmişliğinin cazibesi ya da en basit haliyle sigortalı bir işte çalışma umudu bile çiftçiyi ücretli bir çalışan yapmıştır. Ancak, kente gelen nüfus kırsaldan kopmamıştır. Bu yüzden, bu insanlar için, tarım ana gelir kaynağı olmasa da her zaman ek gelir kaynağı olarak kalmıştır. Tarım sektöründe yaşanan bu gelişmelerin yanı sıra (küreselleşmenin tarıma etkisi de diyebiliriz) iletişim-ulaşım teknolojilerindeki gelişmeler de kırsal kesimin şekillenmesinde ve tarımın ana gelir kaynağı olmaktan çıkmasında etkin olmuştur (Keyder ve Yenal, 2010). Tarım dışı gelirlerin köylülerin ilgi alanına girmesi —özellikle Güney ve Batı kıyı bölgelerde turizmin yaygınlaşmasıyla küçük aile çiftçiliğinin azalması— gençlerin tarım dışı faaliyetlere daha çok ilgi duyması, ulaşım koşullarının 1980'ler öncesine oranla kolaylaşmış olması gibi etkenler, pek çoğu köylerde olmak üzere, ciddi sosyal ve ekonomik dönüşümlere yol açmıştır (Keyder ve Yenal, 2010). Gelişen bilgi, iletişim ve ulaşım teknolojileri, kırsal kesimde yaşayanları yaşadıkları yerlerden etmeden kentteki emek gücüne katılmalarını sağlamıştır (İlkaracan ve Tunalı, 2010). Çiftçiler, niteliksiz işçi olarak kentte düşük maaşlarla var olmaya çalışırken, tarım sektöründe de yaratılan rekabetçi ortamda ancak karın tokluğuna denilebilecek düzeyde bir şeyler elde etme çabası içine girmektedirler.

Sonuç olarak, 1980 öncesinde devlet tarımı kalkınmanın ana aktörlerinden biri olarak görürken, aynı zamanda büyüyen şehir nüfusunu beslemenin de çözüm noktası olarak algılamaktaydı. 1980 sonrasında ise, Türkiye neoliberal iktisadi algının egemen olduğu dünyaya ayak uydurma çabası içine girmiş ve bu süreçte yapısal değişiklikler içinde olan Türkiye'nin tarımı da bu dönüşümden nasibini almıştı. Tarımda Reform Uygulama Projesi sayesinde tarımda özelleştirmeler hız kazanmış, Türkiye tarımı küresel piyasalara uyumlu hale getirilip, küçük çiftçi rekabetçi

ortamda uluslararası büyük kuruluşlarla baş başa bırakılmıştır. Sonuç olarak, küresel rekabet ortamında Türkiye’de tarım emeği kontratlı işçi statüsüne evrilmiş veya üretici için tarım ana geçim kaynağı olmaktan çıkıp ek gelir kaynağı haline gelmiştir. Kısaca, Türkiye’de tarım neoliberal algının etkisiyle küresel piyasa dinamiklerine uygun hale getirilirken, tarımın ana aktörü olan çiftçiyi rekabetçi ortamda yalnız ve korumasız bırakmıştır. Tarımdan kente gelen ve büyük ölçüde korumasız olan kesimin çalacağı kapının düşük ücretli, vasıfsız iş imkânları olduğu ve bunların da enformal alanda faaliyet gösterme ihtimalinin yüksek olduğu kolaylıkla tahmin edilebilir. Bu ortamda sendikaların bir koruma sağlayıp sağlamadığına bakmamızda yarar bulunmaktadır.

TÜRKİYE’DE SENDİKAL HAREKET

Bilindiği üzere, Türkiye’deki neoliberal dönüşümün yapıtaşlarından olan 12 Eylül sonrasında, sendikalar işçi sınıfının mücadelesine destek vermekten çok cunta rejiminin sendikal hareketi bitirmeye yönelik yasalarıyla boğuşmak zorunda kalmış ve varoluş mücadelesi içine girmiştir (Adaman vd., 2010). Sonuç olarak, kökleri 1950’lere uzanan ama esasen 1970’lerde hâkim hale gelen mücadeleciler, ilerici sendikal gelenek yok olmuş; sendikalar aşırı merkezi, otoriter, bürokratik, şişkin ama güçsüz yapılar haline dönüşmüş; uzlaşmacı ve statükocu geleneğin hâkim olmasına engel olamamışlardır. (Koçak, 2014)¹⁰

12 Eylül rejiminin sendikal hareketin mücadele gücünü kısıtlayan yasalarında üç ana değişiklik ön plana çıkmaktadır. İlk olarak; grev hakkı, ulusal güvenlik nedeniyle sendikaların, dolayısıyla işçi sınıfının elinden alınırken, ücret anlaşmazlığı tek grev yapma gerekçesi olarak gösterilmiştir. Diğer bir yasal düzenleme ise, toplu sözleşme yapabilme hakkını elde edebilmeleri için sendikaların örgütlendiği sektörün %10’u kadarını ve o sektördeki herhangi bir firmanın %50’si kadarını üye olarak barındırma zorunluluğudur. Son olarak, sendikalara yeni üye alımında bürokratik aşamaların yoğunlaşması ve sendikaların üye sayısını arttırmasının eskiye göre daha maliyetli hale gelmiş olmasıdır (Adaman vd., 2010). Kısaca, devlet sendikal hareketi “barajlarla, yasaklarla, sınırlamalarla dolu mevzuat” (Koçak, 2014) ile birlikte tabanından uzak, onların taleplerini savunmaktan ziyade işverenlerin gerçeklerini kabul etmiş bir oluşuma dönüştürmüştür. Bu yolla, sendikalar devlet ve işverenlerle ücret artışlarını tartışan ağır aksak kurumlara evrilmiş, ayrıca, tabanla yönetim arasındaki bu kopukluk, karar alım sürecinde en tepedeki başkan ve yönetimin fevri tutumlarıyla iyice derinleşmiştir. Sonuç olarak, sendika yönetimleri ve başkanları adeta bir bürokrat edasıyla politikacılara ve patronlara yakınlaşırken işçi sınıfının vermiş olduğu mücadeleden uzaklaşmışlardır.

10 <http://dergi.aljazeera.com.tr/2014/07/27/sendikalarin-vaziyeti-karamsar-ama-caresiz-degil/>

12 Eylül'ün neden olduğu bu açmazda, Avrupa Birliği'ne giriş süreci ve yapılan reformlarla biraz da olsa iyileşme gözlenmiştir. Ancak, kamu sektöründe çalışan işçilerin grev hakkının olmaması ile sanayi sektöründeki 30'dan ve tarım sektöründe 50'den az çalışan barındıran firmaların yasal iyileştirmelerden yararlanamaması (Adaman vd., 2010), mücadelede yalnızlaşan işçilerin derdine derman olamazken; taşeronlaşma ya da sigortasız çalışma gibi sorunların işçiler için giderek derinleştiği bu dönemde sendikal mücadele de darbe almıştır. İşçi hakları konusundaki yasal iyileştirmelerden küçük firmaların yararlanamaması da ayrı bir problemdir. Küçük çaplı firmalarda büyüklere göre enformel aktiviteler daha yoğun olarak gözlemlenmektedir (Reis vd., 2009). Bu nedenle, örgütlü bir desteğe en çok ihtiyaç duyanlar, kayıtdışı sorunundan dolayı burada çalışan işçiler olmaktadır. Ancak, yasal iyileştirmenin bu tarz firmalarda çalışanları kapsamaması orada çalışan işçilerin üzerindeki baskının daha da arttığı anlamına gelmektedir.

Neoliberal egemenliğin Türkiye ayağını ifade etmek için kullandığımız, dilimize pelesenk olmuş 1980'ler sonrası "taşeronlaşma" sözü, bu sistemin uygulanmaya başlanma dönemini belirtmek için de kullanılabilir. Önceleri sadece özel sektörün başvurduğu bu yöntem artık kamuda da kullanılmaktadır. Bu sistemin temel amacı işgücü maliyetlerinin düşürülmesi olduğundan, çalışanlar güvencesiz, sendikasız, toplu sözleşme yapma hakkı ellerinden alınmış olarak her an işten çıkarılabilme korkusuyla çalışmaktadırlar.¹¹ Hak-İş'in yapmış olduğu taşeronlaşma üzerine araştırmanın verilerine (Hak-İş, 2014) göre ise, taşeron işçi sayısı konusunda kesin bir sayı belirlenmesi oldukça zor olmakla birlikte, şu an sadece kamuda en az 1 milyon 200 bin işçi çalıştırılmaktadır. Bunun yanında; aynı araştırmada, bazı işçilerin asgari ücretten daha düşük aylık aldıkları belirtilmektedir. Taşeron işçileri yasal olarak gösterilen ücretlerin bir kısmını işverene geri iade ettiklerini dile getirmişlerdir. Bu sayede işverenler sosyal güvenlik priminin bir kısmını illegal yöntemlerle işçilerden geri almaktadırlar.

Türkiye'de kayıtdışı alanda boy gösteren küçük çaplı firmalar ve yasal sınırlar içinde kalan büyük firmalar/holdingler diyerek gruplandırma yapmak çok da doğru değildir (Adaman vd., 2010). Çünkü taşeronlaşma tüm sektörlerde yayılmıştır işçi haklarının ihlali her alanda yükündür. Diğer taraftan, kadrolu çalışanların da kendi haklarını savunan güçlü örgütlere ihtiyaçları vardır. En basitinden, Türkiye'de çalışma saatleri oldukça yüksektir, çalışma koşulları ortalaması oldukça düşüktür. (Bu konu Ayşe Buğra'nın "Türkiye'nin Sosyal Politikaları ve Soma Felaketi" bölümünde ayrıntısıyla ele alınmıştır.)

Sendikalaşma oranının düşmesinin yanında (Grafik 10), yukarıda bahsedilen ortam, işçi sınıfı ile kopuk bir sendikal yönetim oluşturmuştur. Kabul etmek gerekir ki, sen-

11 <http://www.hakis.org.tr/taseroniscisigercegi.pdf>

dikaların en aktif olduğu 70'lerde bile sendika yönetimi ve işçiler arasında sağlıklı bir ilişki kurulamamış, işçi sınıfı ve sendika yönetimi arasında ast-üst ilişkisi oluşmuştur. Ancak, 1980 sonrası bu durum daha da derinleşmiş, sendika yöneticileri emek mücadelesi veren bürokratlardan, devlet ve işveren ile dirsek temasında olan bürokratlara evrilmişlerdir.

Ezcümle, sendikal hareketinin Türkiye'de çalışma şartlarının iyileştirilmesi, emeğin aldığı payın arttırılması, enformaliteyle mücadele alanlarında ana aktör olarak yer aldığını söylemekten uzağız.

SONUÇ YERİNE

Bu kısa ufuk turumuzda, son 12 yılı değerlendirdiğimizde, Türkiye'de gözlemlenen büyümenin bir yandan sürdürülebilir olmadığı, diğer yandan işsizlik sorununa kalıcı çözüm üretmediği yollu kaygılar dile getirilmiştir. Ayrıca, büyümenin beraberinde sosyal ve ekolojik maliyetlerle gelmekte olduğu vurgulanmıştır. Bu tablonun gerisine bakıldığında ise, iki önemli yapısal sorunun mevcudiyetini sürdürmekte olduğuna dair saptamalarımız oluşmuştur. Bu sorunlardan ilki güçlü bir enformal yapının mevcudiyetini sürdürmesi ve bu yapıyla iç içe giden yolsuzlukların adeta toplumca içselleştirilmiş olmasıdır. Önemli sayıdaki çalışana güvencesiz bırakmanın yanı sıra, enformalite kamununun kaynak yaratmasını engellemekte ve bu da sonuçta sosyal harcamalara ayrılacak miktarı olumsuz etkilemektedir. Diğer yapısal sorun ise tarımda yaşanmakta olan dağılmadır. Kentlere olan göçün beraberinde getirdiği sosyal maliyetler ve ekonomik baskılar sistem üzerinde büyük bir yük oluşturmaktadır. Tüm bunlara sendikal yapının üstlenmesi gereken rolü hakkıyla yapamaması eklendiğinde, çalışma koşullarındaki olumsuzluklara adeta davetiye çıkartılmış olunmaktadır. Büyümenin fetiş haline getirilmesiyle birlikte de, ekolojik maliyetlerden dem vurulması oldukça güçleşmiş bulunmaktadır.

Soma ve civarına bakıldığında, aslında Türkiye'deki manzaranın bir benzerini orada görmek mümkündür. Tarihsel olarak tarımsal üretimin önemli bir bölümünün tütün üzerinden gerçekleşmekte olduğu bölgede 1994 sonrası tarım politikalarıyla birlikte ciddi bir dönüşüm yaşanmış, tarım kesiminde önemli bir işgücü kentlere göçe adeta zorlanmıştır. (1994 yılından itibaren tütün verilerine bakıldığında bölgede üretim miktarında ciddi düşüşler gözlemlenmektedir; bkz. Grafik 11 ve 12.)

Bilindiği üzere, tütün, küçük aile çiftçileri tarafından yapılan bir faaliyettir; aile tüm yıla yayılan zaman diliminde toprağı 3-4 kez işler ve yoğun ve incelik isteyen bir emek sonucu ekonomik değeri yüksek bir ürün elde eder. Ayrıca, tütünü tütün makinesi ve traktörü olmayan yoksul çiftçiler de ekebilir ve ailesi ile birlikte bir arada çalışabilir.¹² Bölgenin önemli gelir kaynağı olan tütünden vazgeçilmesi, çiftçinin,

12 <http://www.sendika.org/2013/10/aci-tutun-abdullah-aysu-ozgur-gundem/>

özellikle yoksul olanın, mülksüzleştirilmesi anlamını gelmiştir. Soma bölgesinde tarımdan kopuşun belli başlı ögelerinden bir tanesi tütün üretiminin azalmasıyla gerçekleşmiştir. Bölge insanının geçimini sağlamak için kentlere göç etmesi ve büyük bir bölümünün de madene girmesi işte bu tarımsal dönüşümle hızlanmıştır. Her ne kadar bölgede tütündeki azalıştan sonra zeytincilikte bir artış gözlemlenmişse de (zeytin ağacı sayısı 1994'ten 2013'e kadar Soma'da iki katını geçmiş; Akhisar'da ise beş katına yakın bir artış göstermiştir), bilindiği üzere, zeytin üretiminde çok yoğun bir şekilde emeğe ve zamana ihtiyaç duyulmamaktadır. Bu da tarımsal üretimin ek gelir kaynağına dönüşmesine yardımcı bir gelişme olmuştur. Ayrıca, bölgede yapılan derinlemesine görüşmelerde, genç erkeklerin tarım sektörü yerine madeni tercih ettiklerine dair de (düzenli bir maaş ve emekli olma hakkı) kuvvetli veriler bulunmaktadır.

Genç erkeklerin, güvencesiz enformal kesimde çalışmak yerine çalışma koşulları ağır, yüksek kaza riski taşıyan madende çalışmayı seçmelerinin anlaşılır nedenleri bulunmaktadır elbette: İnsanların madencilik sigortalı çalışabilme ve diğer meslek gruplarına göre daha kısa vadede emekli olabilme imkânı bulunduğundan tercih ettiği izlenimine varılmıştır. Ancak, ana çerçevesi formel olarak çizilmiş olsa da, yine bölgedeki saha çalışmalarından elde edilen veriler, sektörün işleyişinde ah-bap-çavuş ilişkilerinin yoğunlukta olduğu yönündedir. Bu da, çoğu durumda, yüksek üretim rakamlarının yakalanması için sağlıksız ve riskli çalışma ortamlarının devreye sokulabilmesi anlamına gelmektedir. "Dayıbaşı" sistemiyle feodal yapılar tekrar üretilmekte, az deneyimli işçiler üzerinde tahakküm kurulabilmekte, yüksek üretim hedefleri bu şekilde karşılanabilmektedir. İşverenle yakın ilişkileri nedeniyle dayıbaşıları çalışma koşullarının olumsuzluklarını görmezden gelmekte, alttan gelebilecek itirazları da feodal ilişkilerden aldıkları güçle sönmümlendirebilmektedir. Ayrıca, büyümeye endekslenmiş devlet mekanizmasının yüksek üretimi temin edebilmek için sosyal ve ekolojik kısımlara çok da sesini yükseltmediği, ayrıca olası politik bağlardan dolayı maden şirketlerine karşı yumuşak bir tavır izlemiş olduğu yollu iddialar bilindiği gibi basında yer almıştır. Diğer taraftan kayıtdışının oldukça yüksek olduğu maden sektöründe (%36; Elgin ve Sezgin, 2014), devletin düzenleme yapma konusunda da zorlanmakta olduğunu iddia etmek zor olmasa gerek. Çünkü, kayıtdışının büyük olduğu sektörde her daim formelden enformele geçiş kolay olmakta ve de firmalar bu kozu ellerinde saklı tutmaktadır. Bu tür enformalitelere anlamamanın ve de bölge için anlamlandırmanın bir yolu da faciayı sendika ile ilişkilendirmekten geçmektedir. Sendikanın da bu gelişmelere karşı temelde ses çıkart(a)mamış olması, faciayı hazırlayan etmenlerden birine karşılık gelmektedir.

Özetle, Soma faciası her şeyin düzenli şekilde işlediği yapıda ortaya çıkmış istisnai bir durum değildir. Bozuk kurumsal yapıların ortaya çıkardığı beklenen bir sonudur. Bu tür kazaların ve kötü çalışma koşullarının yarattığı sosyal maliyetler belli

kesimlerin üzerine yığılmış gözükmektedir. Tüm bunlara ekolojik kısımların da eklenmesiyle büyümenin ne denli kalkınmadan uzak bir noktaya bizi getirdiğini görmekteyiz. Bu yüzden, Türkiye kısa ve uzun vadeli olarak planlamalar yapıp kurumsal anlamda yeniden yapılanmaya gitmediği, büyüme fetişizmini sorgulamaya başlamadığı, sosyal ve ekolojik maliyetleri masa üzerine yatırmadığı durumda bu tür “kaza”ların devam etmesi maalesef kaçınılmaz gözükmektedir.

KAYNAKÇA

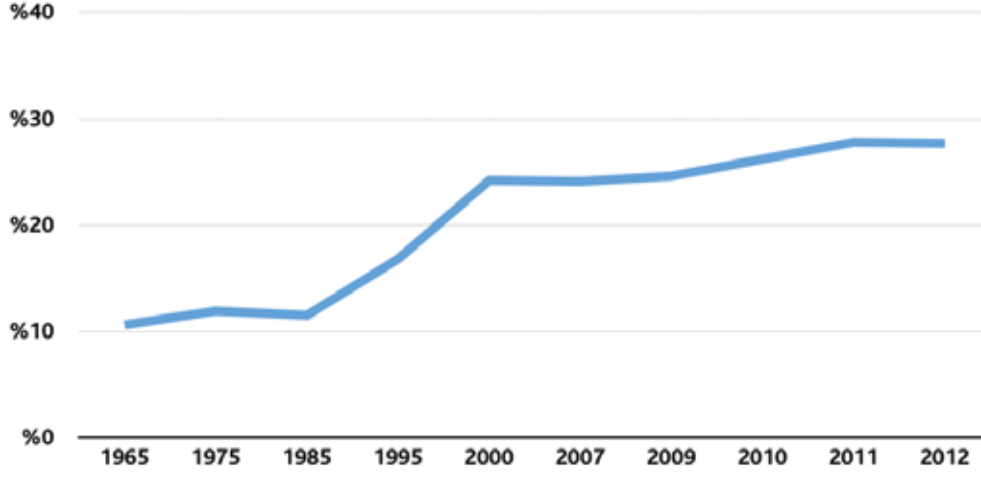
- Adaman Fikret (2011), "Is Corruption a Drawback to Turkey's Accession to the European Union?", *South European Society and Politics*, 16(2): 309-321.
- Adaman Fikret, Akbulut Bengi, Pamuk Şevket ve Madra Yahya (2014), "Hitting the Wall: Erdoğan's construction-based, financed growth regime", *The Middle East in London*, April-May: 7-8.
- Adaman Fikret ve Ardıç Oya Pınar (2008), "Social Exclusion in the Slum Areas of Large Cities in Turkey", *New Perspectives on Turkey*, 38: 29-60.
- Adaman Fikret ve Arsel Murat (2012), "Political Economy of the Environment in Turkey", içinde Heper Metin ve Sayarı Sabri (ed), *Handbook of Modern Turkey*, London: Routledge.
- Adaman Fikret, Buğra Ayşe ve İnsel Ahmet (2007), "Societal Context of Labor Union Strategy: The Case of Turkey", *Labor Studies Journal*, 20(10):168-188.
- Adaman Fikret ve Çarkoğlu Ali (2013), "Determinants of Tax Evasion by Households: Evidence From Turkey", içinde Carmen Rodriguez, Antonio Avalos ve Hakan Yılmaz (ed), *Turkey's Democratization Process*, Oxford: Routledge.
- Akbulut Bengi ve Adaman Fikret (2013), "The Unbearable Charm of Modernization: Growth Fetishism and the Making of State in Turkey", *Perspectives: Political Analysis and Commentary from Turkey*, 5(13): 1-10.
- Akbulut Bengi ve Bartu-Candan Ayfer(2014), "Bir İki Ağacın Ötesinde: İstanbul'a Politik Ekoloji Çerçevesinden Bakmak", içinde Bartu Candan Ayfer ve Özbay Cenk (ed.) *Yeni İstanbul Çalışmaları: Sınırlar, Mücadeleler, Açılımlar*, İstanbul: Metis.
- Akder A. Halis Hasan(2010), "How to Dilute an Agricultural Reform: Direct Income Subsidy Experience in Turkey(2001-2008)" içinde Karapınar Barış, Adaman Fikret ve Özertan Gökhan (ed), *Rethinking. Structural Reform in Turkish Agriculture: Beyond the World Bank's Strategy*, New York: Nova.
- Aydın Zülküf (2010), "Neo-Liberal Transformation of Turkish Agriculture", *Journal of Agrarian Change*, 2(2): 149-187.
- Bayaner Ahmet (2013), *Türkiye Tarımı: Beklentiler ve Gelişmeler*, no. 224, Ankara: TEPGE.
- Erus Burçay, Yakut-Çakar Burcu ve Adaman Fikret, (2012), "An Inquiry on Introducing a Minimum Income Scheme in Turkey: Alternating Between Cost Efficiency and Poverty Reduction", *Journal of European Social Policy*, 22(3):305-318.
- Erus Burçay, Yakut-Çakar Burcu, Adaman Fikret ve Çalı Şanda (2015), "Health Policy for the Poor: An Exploration on the Take-Up of Means-Tested Health Benefits in Turkey", *Social Science and Medicine*.
- Çakmak Erol H. ve Dudu Hasan (2010), "Agricultural Policy Reforms in Turkey: Sectoral and Micro Implications", içinde Karapınar Barış, Adaman Fikret ve Özertan Gökhan (ed), *Rethinking. Structural Reform in Turkish Agriculture: Beyond the World Bank's Strategy*, New York: Nova.
- Çalışkan Koray ve Adaman Fikret (2010), "The Logic of Neoliberal Agricultural Reform Initiatives: Perspectives and Consequences", içinde Karapınar Barış, Adaman Fikret ve Özertan Gökhan (ed), *Rethinking. Structural Reform in Turkish Agriculture: Beyond the World Bank's Strategy*, New York: Nova.
- Elgin Ceyhun ve Sezgin M. Burak (2014), "Informality in Different Sectors: Evidence from a Firm-Level Survey in Turkey", mimeo.

- Elgin Ceyhan ve Öztunalı Oğuz (2012), “Shadow Economies around the World: Model Based Estimates”, Working Papers 2012/05, Boğaziçi University, Department of Economics.
- Gürkaynak Refet ve Sayek-Böke Selin (2013), “AKP döneminde Türkiye ekonomisi”, Birikim, Aralık: 64-69.
- Hak-İş (2014), “Taşeron İşçisi Gerçeği Araştırması”, <http://www.hakis.org.tr/taseroniscisigercegi.pdf>
- İlkaracan İpek ve Tunalı İnsan (2010), “Agricultural Transformation and the Rural Labor Market in Turkey” içinde Karapınar Barış, Adaman Fikret ve Özertan Gökhan (ed), Rethinking. Structural Reform in Turkish Agriculture: Beyond the World Bank’s Strategy, New York: Nova.
- Karaarslan Arzu (2013), “Regional Income Disparity In Turkey: Turning Losers (Şırmak) into Winners”, <http://www.dagmedya.net/2013/05/29/regional-income-disparity-in-turkey-turning-losers-sirmak-into-winners/>
- Karapınar Barış, Adaman Fikret ve Özertan Gökhan (2010), Rethinking. Structural Reform in Turkish Agriculture: Beyond the World Bank’s Strategy, New York: Nova.
- Keyder Çağlar ve Yenil Zafer(2014), Bildiğimiz Tarımın Sonu, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Keyder Çağlar ve Yenil Zafer (2010), “Rural Transformation Trends and Social Policies”, içinde Karapınar Barış, Adaman Fikret ve Özertan Gökhan (ed), Rethinking. Structural Reform in Turkish Agriculture: Beyond the World Bank’s Strategy, New York: Nova.
- Keyman E. Fuat (2010), “Modernization, Globalization and Development: The State Problem in Turkey”, içinde Karapınar Barış, Adaman Fikret ve Özertan Gökhan (ed), Rethinking. Structural Reform in Turkish Agriculture: Beyond the World Bank’s Strategy, New York: Nova.
- Koçak Hakan (2014), “Sendikaların Vaziyeti: Karamsar ama Çaresiz Değil”, Sol Defter, <http://www.soldefter.com/2014/07/30/sendikalarin-vaziyeti-karamsar-ama-caresiz-degil-hakan-kocak/>
- Reis José Guilherme, Diego Angel-Urdinola and Cristian Quijada Torres (2009), “Informality in Turkey: Size, Trends, Determinants and Consequences”. World Bank Paper, http://siteresources.worldbank.org/TURKEYEXTN/Resources/361711-1277211666558/bpg_zTrends-DeterminantsAndConsequences.pdf
- Schneider Friedrich (2013), “Size and Progression of the Shadow Economies of Turkey and Other OECD Countries from 2003 to 2013: Some New Facts”, *Ekonomi-tek*, 2(2): 83-116.
- Tor Hacer (2010), “Türkiye’de Çocuk İşçiliğinin Boyutları”, *Journal of World of Turks*, 2(2): 25-42.
- TÜİK (2012), Çocuk İşgücü Anketi Sonuçları, <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=13659>

GRAFİK 1.

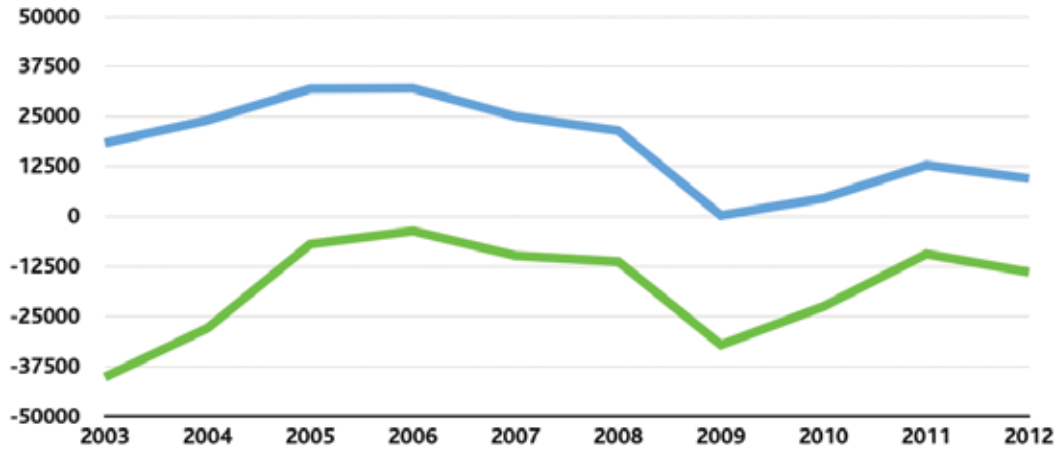
VERGİ GELİRİNİN GSYH'YA ORANI (%)

Kaynak: OECD

GRAFİK 2.

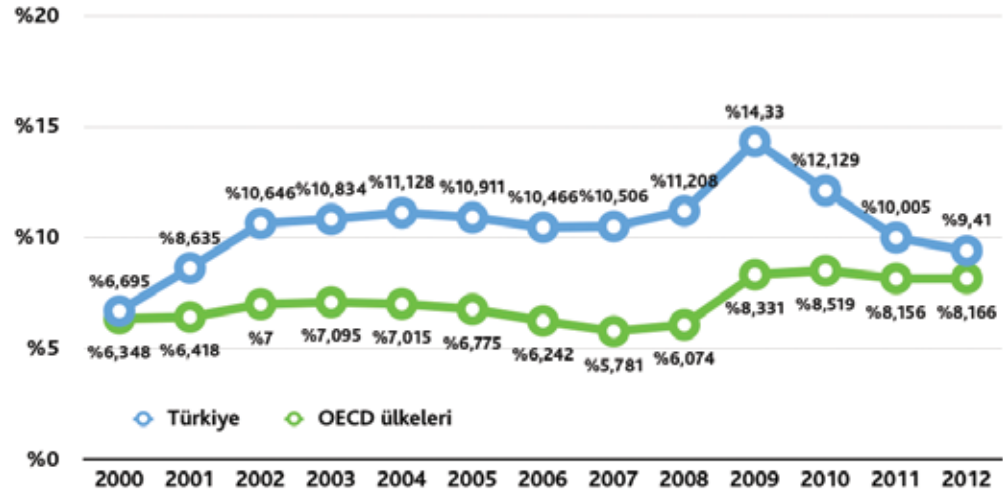
TÜRKİYE'DE BÜTÇE DENGESİ (2003 SABİT FİYATLARIYLA) MİLYAR TL

Kaynak: bildiginekonomi.net

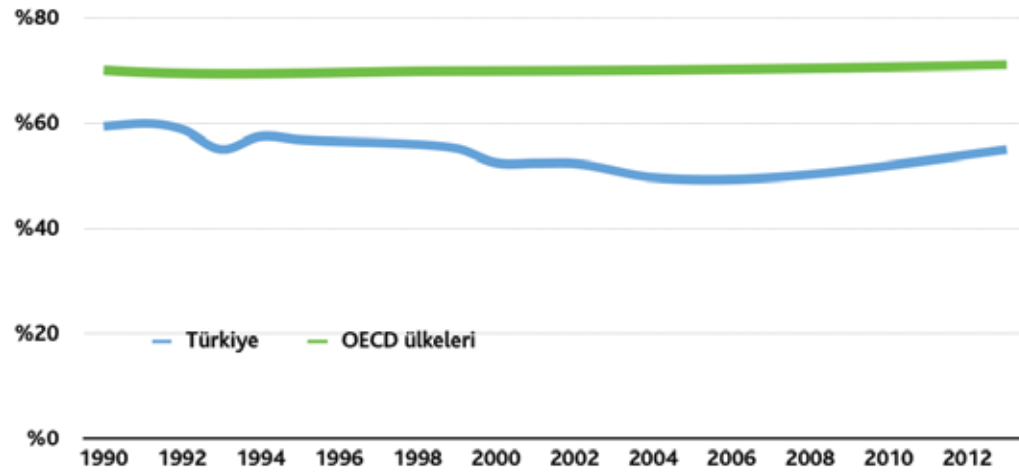

GRAFİK 3.**İŞSİZLİK ORANI(15-64 YAŞ)**

Kaynak: OECD

GRAFİK 4.**İŞ GÜCÜNE KATILIM ORANI(15-64 YAŞ)**

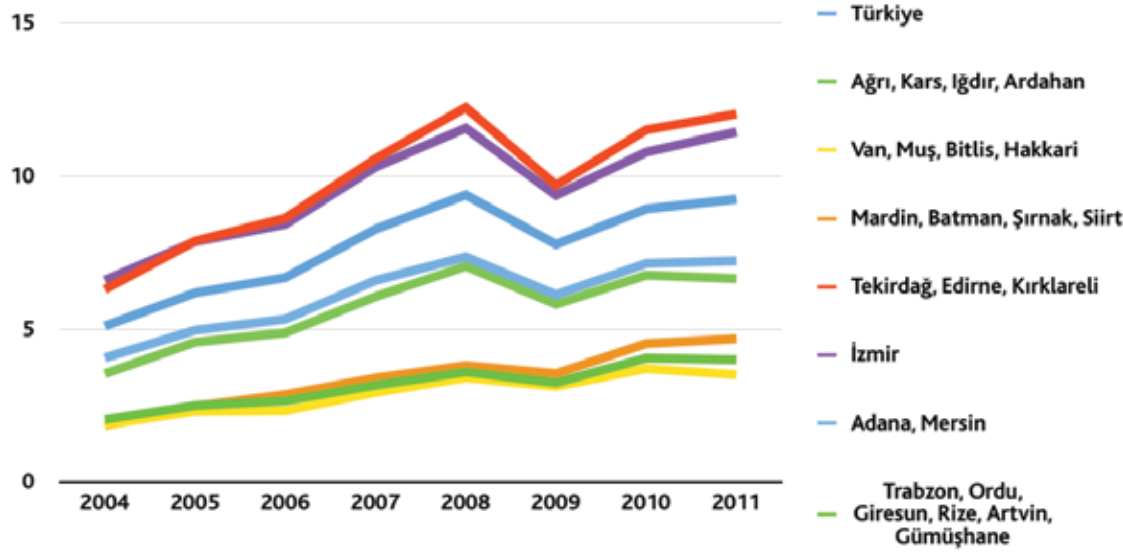
Kaynak: OECD

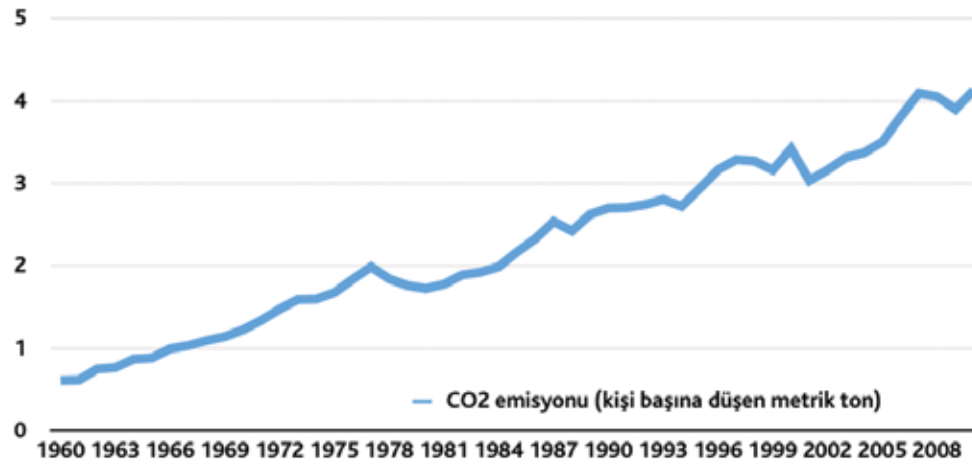
GRAFİK 5.

BÖLGESEL GAYRİ SAFİ KATMA DEĞER – SABİT FİYATLARLA- (1000\$)

Kaynak: TÜİK

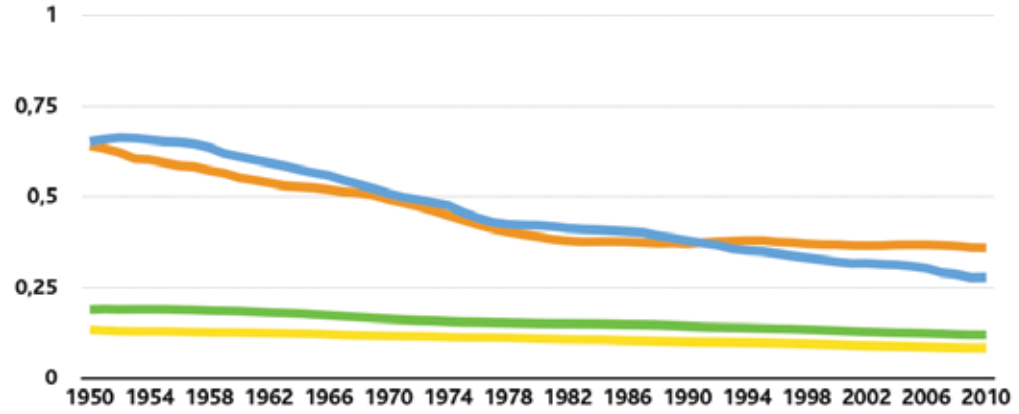
GRAFİK 6.CO₂ EMİSYONU (KİŞİ BAŞINA DÜŞEN METRİK TON)

World Bank Indicator

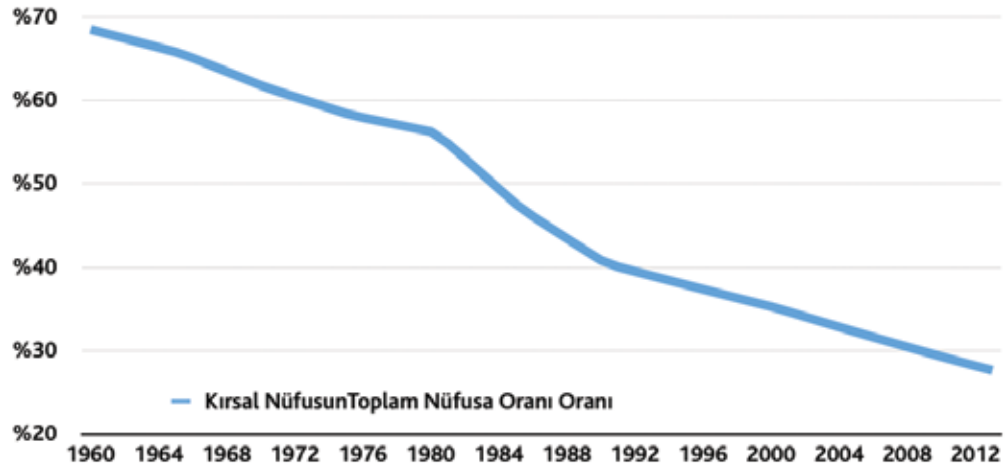

GRAFİK 7.**ENFORMALİTE ORANI**

Kaynak: Ceyhun Elgin ve Oğuz Öztunalı

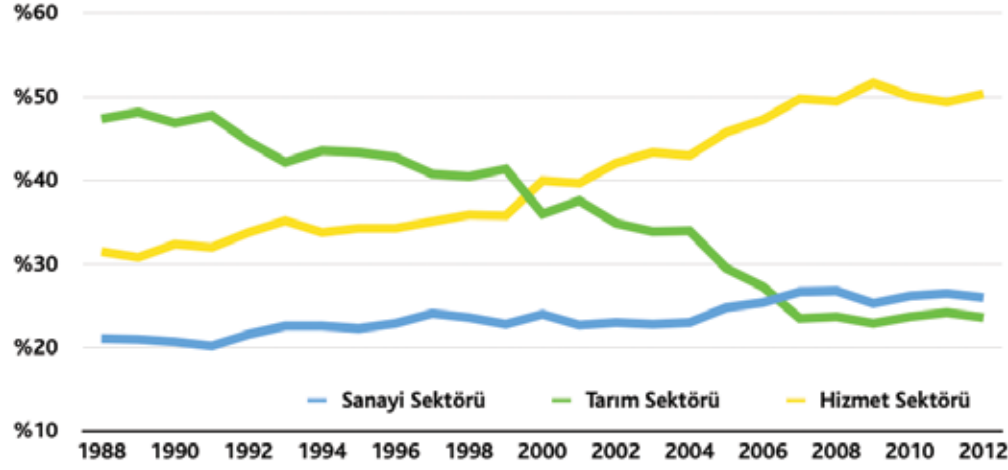
GRAFİK 8.**KIRSAL NÜFUSUNTOPLAM NÜFUSA ORANI ORANI**

Kaynak: WORLD BANK INDICATOR

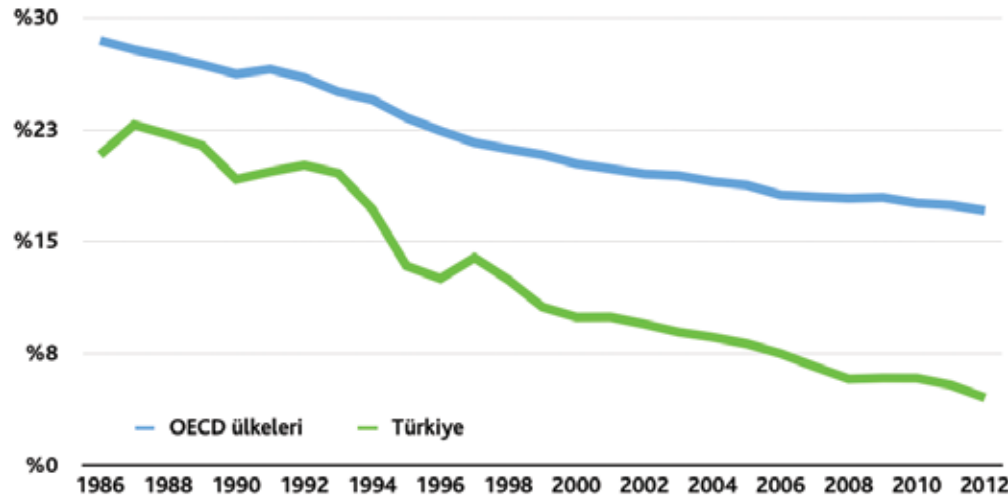

GRAFİK 9.**ÇALIŞANLARIN İSTİHDAM İÇİNDEKİ PAYI**

Kaynak: World Bank Indicator

GRAFİK 10.**SENDİKALAŞMA ORANI**

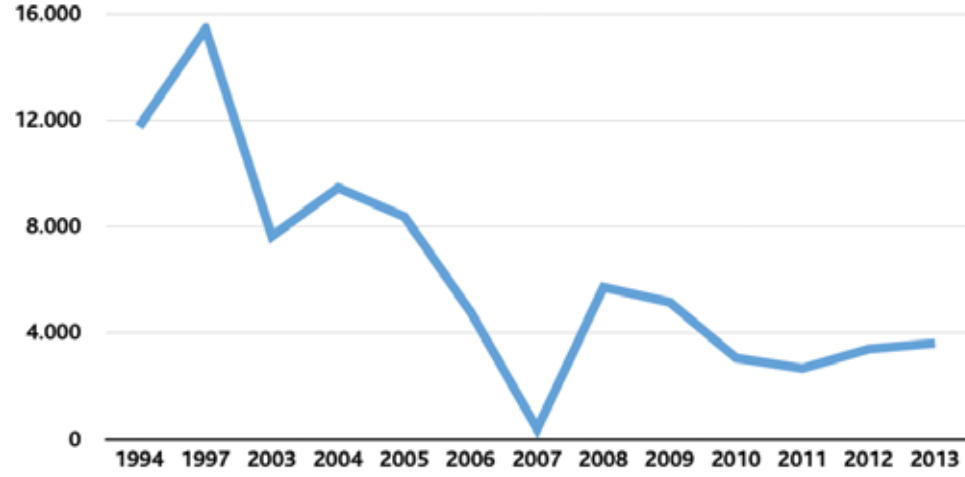
OECD

GRAFİK 11.

TÜTÜN AKHİSAR (TON)

Kaynak: TÜİK

GRAFİK 12.

TÜTÜN SOMA (TON)

Kaynak: TÜİK

